

Учебник русского гражданского права. – М., – 1995 (по изданию 1907 г.), – С.127. 10. *Спасибо-Фатеева І.* Нікчемні правочини та їх наслідки // Вісник господарсько-го судочинства. – № 2, 2004. – С. 178–184. 11. *Гамбаров Ю.С.* Цит. праця. – С. 718. 12. Германское право. Часть 1. / Под ред. В.В.Залесского, – М., 1966. 13. *Гамбаров Ю.С.* Цит. праця. – С. 718. 14. *Шершеневич Г.Ф.* Цит. праця. – 127. 15. Цивільне право України. – С. 187. 16. *Рабинович Н.В.* Недействительность сделок и ее последствия. – Л., 1960. – С. 15.

А.А. МІРЗОЯН

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПОСЛУГ

Проблеми правового регулювання послуг досліджуються У працях таких учених, як Є.О. Харитонов, О.А. Підопригора, І.Б. Новицький, М.Х. Хутиз, Э.Г. Гайдук, Г.О. Дормидонтов, Д.І. Степанов та ін.

Послугам як об'єкту цивільних прав і відповідній групі договорів багато уваги приділялося ще в докласичному римському праві, а в класичному – виявляються ретельно розроблені договірні конструкції, що опосередковують процес надання послуг. Зокрема, в римському праві було відсутнє саме визначення послуг. Розроблені римським правом договірні конструкції, що опосередковували процес надання послуг, є досить цікавими як з точки зору доктрини права, так і з точки зору практики правозастосування. Однак, зрозуміло, що ці конструкції не залишилися без змін до сьогодні.

Вважається, що на території сучасної України протягом відомого історії періоду мали застосування такі джерела права як: Руська правда (1016 р.), Саксонське зеркало (1221–1235 рр.), Литовський статут 1588 р., Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р., Зібрання малоросійських прав 1807 року, Саксонські цивільні закони 1863 р.,¹ тощо.

Варто розглянути еволюцію договірних відносин з надання послуг, відшукуючи матеріал для цього у нормах вищезазначених джерел.

Регулювання послуг згідно із «Саксонським зеркалом». Порівняно з нормами римського права, регулювання договору особистого найму не залишилось незмінним у середньовіччі. Воно набуло, ніби, нового змісту в Саксонському зеркалі (XIII ст.)². Норми Саксонського зеркала як частина магдебурзького права почали застосовуватися в Україні з XIV ст. – в містах, що отримали привілей на магдебурзьке право, а з XVII ст. і загальними судами України – Гетьманщини. Їх застосування судами припинилося лише у другій третині XIX ст. разом зі скасуванням магдебурзького права. Саксонське зеркало – це збірник феодального права східнонімецьких земель, в основі якого лежать норми звичаєвого права, а також окремі положення канонічного права. Із законів Священної Римської імперії до цього збірника ввійшли лише ті, що мали поширення на теренах зазначеної місцевості. Саксонське зеркало як законодавче джерело складалося з двох частин: земського і ленного права. Норми цивільного права (разом з нормами державно-

© МІРЗОЯН Армені Абриківна – заступник декана юридичного факультету Київського міжнародного університету, здобувач Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

го, адміністративного, шлюбно-сімейного, кримінального і процесуального права) містилися у Частині I «Земське право»³.

Аналіз норми статей 32–34 частини I книги III⁵ Саксонського зерцала дозволяє визначити договір особистого найму як договір, за яким одна особа (слуга) зобов'язувалась виконувати певні дії (роботу) за завданням іншої сторони (господаря), а господар зобов'язувався виплачувати плату, встановлену договором, за виконану роботу.

Сторонами у договорі особистого найму виступали господар і слуга.

Господарем могла бути будь-яка вільна особа, яка потребувала надання певних послуг. Як правило, це були особи, які належали до певних верств населення.

Слуга як сторона у договорі – це вільна особа, яка виконувала певну роботу за певну плату (винагороду) відповідно до завдання, яке надавалося господарем.

Аналізуючи ці відносини, можна стверджувати, що предметом договору особистого найму було виконання слугою певних дій (роботи). При цьому цікавим, на нашу думку, є те, що в договорі не було чіткого визначення змісту дій (роботи), які повинен був виконувати слуга.

Якщо охарактеризувати тодішній договір надання послуг з точки зору термінів сучасної юриспруденції, то можна говорити, що за юридичною характеристикою він був двостороннім, консенсуальним та оплатним.

Двосторонність договору полягала у тому, що правам і обов'язкам господаря протистояли права та обов'язки слуги. Так, основним правом господаря було право вимагати виконання всіх його вказівок слугою, і в свою чергу він був зобов'язаний виплачувати винагороду за здійснені дії (виконану роботу). Відповідно основним обов'язком слуги виступало добросовісне виконання всіх завдань, доручень та вказівок господаря, і навпаки, основним правом його було право вимагати зумовлену договором оплату.

За загальним правилом, господар не був зобов'язаний відповідати за свого слугу. Він виступав поручителем слуги лише у розмірі заробітної платні останнього (ЗП II 32 §1)⁶.

Аналізуючи джерела того часу, можна дійти висновку, що договір між господарем і слугою мав характер консенсуальної угоди тому, що він вважався укладеним з моменту досягнення згоди щодо істотних умов договору, тобто предмета, ціни та строку (тривалості) договірних відносин.

Як іще одну з конститутивних характеристик договору особистого найму того часу можна виділити його оплатність. Господар був зобов'язаний оплачувати послуги слуги. При чому, оплата могла бути як попередньою, так і наступною. Якщо господар звільняв слугу достроково, то він був зобов'язаний сплатити йому винагороду повністю (ЗП II 32 §2)⁷, а якщо слуга залишав господаря самовільно, то він повинен був заплатити господарю стільки ж, скільки йому господар пообіцяв; а те, що він отримав авансом, повернути у подвійному розмірі (ЗП II 32 §3)⁸. Слуга міг не виконати договір без вказаних наслідків тільки у разі одруження або призначення опікуном малолітньої особи. У цьому випадку, він мав право на оплату за фактично виконану роботу. Так, у ст. 33 Саксонського зерцала було закріплено, що слуга, який вступив до шлюбу або є опікуном малолітніх дітей, може залишити службу у свого господаря і отримати стільки плати, скільки йому належить до цього часу. Якщо, однак, йому було сплачено більше, він повинен повернути надлишок без подальших збитків (ЗП II 33)⁹.

Отже, основними суттєвими ознаками, які були притаманні договору особис-

того найму у зазначений період, можна вирізнити певну юридичну свободу сторін та його оплатність. Крім того, були чітко визначені фінансові (штрафні) санкції за невиконання договору обома сторонами. Щодо відносин доручення, то у Саксонському зерцалі, автор не знайшов жодного згадування про них.

Проаналізувавши основні положення цієї правової пам'ятки щодо змісту договору, можна дійти висновку, що в своєму тогочасному вигляді цей договір має ознаки не тільки цивільно-правового (у сучасному розумінні) договору, а й трудового. Так, поряд з регулюванням процесу праці, згадування заробітної плати як форми оплати послуг, відповідальності господаря за дії слуги перед третіми особами у межах заробітної плати (що є ознаками сучасних трудових правовідносин), чітко відслідковується суто цивілістична природа матеріальної відповідальності за невиконання договору (зокрема, сплата штрафних санкцій), а також визначаються предмет та юридична характеристика договору особистого найму.

Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що послуги у Саксонському зерцалі розуміються як оплатне виконання дій (роботи) однією стороною (слугою) за завданням іншої сторони (господаря).

На підставі вищенаведеного аналізу можна вирізнити такі основні ознаки договірних відносин з надання послуг за часів Саксонського зерцала:

- 1) послуга – це діяльність слуги, тобто особи, яка надає послугу;
- 2) послуга в Саксонському зерцалі має за загальним правилом оплатний характер;

3) надається вона тільки за завданням іншої сторони.

Регулювання послуг згідно з Литовським статутом 1588 р. Договори особистого найму та надання послуг, а також договір уповноваження дістали свій подальший розвиток у нормах Статуту Великого князівства Литовського 1588 р.¹⁰, одного з найвидатніших пам'ятників права, яким користався український народ. Правова система за Статутом 1588 р. – це вдалий синтез принципів станового ладу і нових правових понять, спрямованих у майбутнє. Про це, зокрема, свідчить те, що два з половиною століття Статут був взірцем для законодавців і задовольняв судову практику на українських землях. Статут 1588 р. складався з 14 розділів, які нараховували 488 статей. Договорам особистого найму та уповноваження були присвячені декілька артикулів розділів 4 та 12.

Так, сторонами договору особистого найму (надання послуг), як і в Саксонському зерцалі, виступали господар і слуга. При цьому, як і раніше, у господарем і слугою могли виступати лише вільні особи. Певною новелою було те, що в Статуті згадувалися дві категорії найманих осіб – це слуга (як і в Саксонському зерцалі) та вільний найманець (розд. 12. – Арт. 14. – § 1)¹¹, хоча, ми не знаходимо будь-якої суттєвої різниці між правовими статусами вказаних учасників договірних відносин, що передбачав Статут.

Предметом договору особистого найму (надання послуг) могло виступати виконання найманим будь-яких дій.

Ще однією новелою, порівняно з нормами римського права та Саксонського зерцала, є письмова форма договору особистого найму, що підтверджувалося вимогою зареєструвати найманого в урядовому реєстрі (розд. 12. – Арт. 24. – § 5)¹².

У Статуті не було прямої вказівки на оплатний чи безоплатний характер договору, тому можна припустити, що форма та розмір плати або безоплатність договору встановлювались за згодою сторін.

Належне виконання найнятою особою своїх зобов'язань підтверджувалось відпускним аркушем від господаря з печаткою і підписом останнього (розд. 12. – Арт. 14. – § 1)¹³.

Договір уповноваження отримав у Статуті більш детальне, ніж договір особистого найму, регулювання.

Так, у Статуті було передбачено, що повіреному можуть бути доручені усі приватні справи для управління, тобто предметом договору уповноваження могли виступати будь-які приватні справи довірителя (розд. 4. – Арт. 56. – § 1)¹⁴, виконання яких він міг і бажав доручити іншій особі. Якщо особа, яка не могла або не вміла вести справи у суді (йдеться про юридичні послуги), не могла за своїми фізичними вадами мати повіреного і звернулась за проханням про призначення останнього до суду, то суд був зобов'язаний призначити цій особі повіреного без стягнення плати. У разі, якщо повірений відмовлявся від ведення справи у суді в інтересах цієї особи, він позбавлявся права бути повіреним інших осіб у цьому суді (розд. 4. – Арт. 57. – § 2,3)¹⁵. Повіреними не могли бути суддя, підсудний та писар у тому суді, де вони перебували на посаді. В інших судах вони могли вести справи за своїх друзів, однак не мали права бути їх повіреними. Також не могли бути повіреними інших осіб духовні особи (розд. 4. – Арт. 58)¹⁶.

Повірений, за загальним правилом, був зобов'язаний виконати доручення особисто і не мав права передоручити виконання доручення іншій особі, якщо інше не було встановлено у довіреності. У довіреності вказувались дії, які повинен був виконати повірений, а також уповноваження довірителем повіреного виконувати ці дії незалежно від позитивного або негативного результату внаслідок їх виконання (розд. 4. – Арт. 56. – § 2)¹⁷. Обов'язок повіреного полягав у точному виконанні саме тих дій, які були вказані в уповноваженні (розд. 4. – Арт. 56. – § 2, розд. 4. – Арт. 59. – § 1)¹⁸. Повірений міг бути притягнений до відповідальності за неналежне виконання або невиконання своїх зобов'язань у вигляді відшкодування збитків (розд. 4. – Арт. 59. – § 3)¹⁹. Повірений звільнявся від відповідальності за невиконання доручення через хворобу, але він був зобов'язаний негайно попередити іншу сторону та суд про неможливість ведення ним справи (розд. 4. – Арт. 60. – § 1)²⁰.

У статуті розрізнялись два види уповноваження – загальне та особливе. Загальне уповноваження полягало в тому, що повірений виконував усі дії, на які він був уповноважений довірителем на підставі довіреності, але для отримання речей або грошей та видачі розписки про отримання останніх у суді необхідна була наявність ще і окремого особливого уповноваження саме на виконання цих дій. Однак, якщо у довіреності було вказано, що повірений мав право вчиняти усі дії, в тому числі й отримувати гроші та видавати розписку, то повірений міг отримувати гроші і без окремого особливого уповноваження (розд. 4. – Арт. 61)²¹.

За загальним правилом, довіреність укладалась у письмовій формі (розд. 4. – Арт. 56. – § 1)²², але вона могла бути й усною (розд. 4. – Арт. 57. – § 1)²³. Договір уповноваження міг бути як оплатним, так і безоплатним.

Підставою припинення договору уповноваження виступала відмова довірителя від дій (послуг) повіреного (розд. 4. – Арт. 59. – § 1, 4)²⁴.

Отже, щодо договорів особистого найму (надання послуг) та уповноваження нормами Статуту були закріплені положення про форми таких договорів, прийняття та відмови від уповноваження, предмет уповноваження, особисте виконання повіреним уповноваження, відповідальність за неналежне виконання уповно-

важення, обставини, за яких повірений звільнявся від відповідальності за невиконання уповноваження, підстави припинення уповноваження.

Регулювання послуг згідно зі збіркою «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Для знання історії становлення та розвитку інституту послуг в Україні значний інтерес викликає цивільне право Гетьманщини, яке найповніше врегульоване у визначному джерелі українського права 1743 р. під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ»²⁵. Цінність кодексу 1743 р. полягає у тому, що хоча проект кодексу не був офіційно затверджений, норми, вміщені у ньому, реально діяли в житті, ними на практиці керувалися судові установи²⁶. Кодекс мав чітку структуру і складався з 30 розділів, які ділились на 531 артикул і 1716 пунктів. Правомово регулюванню інституту особистого найму та надання послуг присвячені статті 1–14 глави XXVII Прав.

Так, за договором особистого найму одна сторона (господар) доручала іншій стороні (служі) виконати дії (роботу) або надати послуги (як фактичного, так і юридичного характеру) за плату, а слуга зобов'язувався здійснити певні дії (виконати роботу), надати послуги.

Предметом такого договору виступали як фактичні, так і юридичні дії. Зокрема, слуга був зобов'язаний виконувати усі вказівки господаря у всіх справах останнього, а також охороняти та піклуватися про інтереси чи особу господаря. При цьому, слуга не мав права виходити за межі вказівок, тобто він не міг робити нічого без отримання згоди господаря. Коло конкретних дій слуги не обумовлювалось договором, тобто це могли бути доручення будь-якого змісту і характеру. Винятком були вказівки, що суперечать закону та нормам моралі (гл. XXVII. – Арт. 4. – П. 3–5)²⁷. Так, якщо господар наказав служі заподіяти комусь шкоду або вбити когось та надав засоби для здійснення даного наказу, то і слуга, що виконав таке завдання (доручення), і господар підлягали суду і повинні були понести покарання, навіть, могли бути позбавлені життя.

Крім вчинення фактичних дій, за дорученням господаря слуга міг також вчиняти юридичні дії, зокрема, укладати від імені свого господаря певні договори, такі, як купівля-продаж та позика. Усі права та обов'язки перед третіми особами за цими договорами виникали у господаря. Для укладення вказаних договорів з третіми особами господар видавав служі письмове уповноваження – доручення. У цьому документі, зокрема визначалось коло повноважень слуги. Якщо слуга від імені господаря вчиняв певні дії без такого уповноваження, але в інтересах господаря і був вимушений до вчинення цих дій крайньою необхідністю, то за законом господар був зобов'язаний прийняти усе отримане слугою (гл. XXVII. – Арт. 5. – П. 1–2)²⁸.

Сторонами договору виступали господар та слуга. Ними могли бути будь-які вільні особи.

Договір особистого найму, передбачений у Правах, може бути нами охарактеризований, як двосторонній, консенсуальний та оплатний.

Певний правовою новелою, порівняно з нормами Саксонського зеркала, була можливість звернення слуги з позовом до суду про невилплату або неналежну виплату винагороди господарем. При оскарженні господарем позову, й у випадку, коли жодна зі сторін не могла надати докази, присягою підтверджувалась відповідь господаря, а не позов слуги.

Характерною ознакою договору була його строковість. Договір укладався на певний строк і припинявся із закінченням цього строку. Недотримання строків

сторонами спричиняла їх майнову відповідальність. Так, якщо господар без поважної причини достроково розривав договір, то він був зобов'язаний виплатити винагороду за весь строк служби, тобто здійснити повну оплату послуг (гл. XXVII. – Арт. 9. – П. 1)²⁹. Якщо ж слуга достроково розривав договір без поважної причини, то він був зобов'язаний або заплатити господареві повну суму договору, або ж привести на своє місце іншого слугу. При цьому, всю отриману авансом суму, він був зобов'язаний повернути у подвійному розмірі (гл. XXVII. – Арт. 9. – П. 2)³⁰.

Поважними причинами для дострокового розірвання договору слугою були такі, як (гл. XXVII. – Арт. 9. – П. 3)³¹:

1. одруження;
2. призначення його опікуном сиріт;
3. примушення його господарем до виконання незаконних або аморальних дій;
4. інші поважні причини.

Закінчення служби слуги підтверджувалося відпускним листом від господаря з печаткою і підписом останнього (гл. XXVII. – Арт. 12. – П. 1–4)³².

Проаналізувавши вищезазначені норми «Прав» можна зробити такі висновки.

По-перше, як і в попередніх, згаданих вище, джерелах, сторонами договору особистого найму були господар і слуга. При цьому, чітко визначався правовий статус слуги – це вільна особа, яка уклала договір на надання послуг. Навіть укладаючи довгостроковий договір особистого найму ця особа не могла бути визнана невільною, тобто служба вільного слуги не була його чи його дітей (подружжя) невільними. Однак, водночас, господар мав право до закінчення строку служби відправити слугу на суд за проступки або карати його на свій розсуд. Господар не мав права жорстоко карати слугу і тим більш карати таким чином, що могло призвести до смерті слуги, в іншому випадку господар міг бути притягнутий до відповідальності за заподіяння шкоди (гл. XXVII. – Арт. 1. – П. 2–3)³³.

По-друге, слуга був зобов'язаний виконувати усі вказівки господаря. Крім того, він не мав права без згоди господаря здійснювати правочини купівлі-продажу, дарування, застави тощо з майном господаря (гл. XXVII. – Арт. 2)³⁴. Слуга звільнявся від відповідальності за невиконання вказівок господаря, якщо вони суперечили цивільним правам та нормам моралі (гл. XXVII. – Арт. 4. – П. 3)³⁵.

По-третє, слуга міг укласти договори купівлі-продажу, займу та інші договори тільки на підставі письмового уповноваження. При цьому, стороною в договорі виступав сам господар і він був зобов'язаний прийняти все за договором, незалежно від отримання чи не отримання прибутку (гл. XXVII. – Арт. 5. – П. 1–2)³⁵.

Отже, інститут послуг протягом різних історичних періодів зазнавав як розвитку, так і занепаду. Для кращого розуміння договірних відносин з надання послуг ми звертаємось до вивчення історії, адже історія дозволяє зрозуміти чому саме цей інститут дійшов до наших часів (сучасного законодавства) у такому вигляді. Вивчення та розумне впровадження положень проаналізованих правових джерел у нове цивільне законодавство тільки, на нашу думку, дало б можливість покращити останнє.

1. Памятники политико-правовой культуры Украины. Собрание малороссийских прав 1807 г. – К., 1993. – С.9. 2. Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования / В.М. Корецкий (отв. ред.). – М., 1985. 3. Юридична енциклопедія:

В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1998. – С. 406. 4. Саксонское зеркало. Цит. праця. – С. 63-64. 5. Там само. – С. 82. 6. Там само. 7. Там само. 8. Там само. 9. Там само. 10. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 1 / За ред. С.Ківалова, П.Музиченка, А.Панькова. – Одеса, 2004. 11. Там само. – С. 630. 12. Там само. – С. 637. 13. Там само. – С. 630. 14. Там само. – С. 479. 15. Там само. – С. 480. 16. Там само. – С. 480. 17. Там само. – С. 479. 18. Там само. – С. 479, 480. 19. Там само. – С. 481. 20. Там само. – С. 481. 21. Там само. – С. 482. 22. Там само. – С. 479. 23. Там само. – С. 479–480. 24. Там само. – С. 480–481. 25. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року. – К., 1997. – 547 с. – (далі – Права). 26. Довідник з історії України / За ред. І. Підкови та Р.Шуста. – К., 1995. – С. 417–419. – Т. 2. 27. Права. – С. 463. 28. Там само. – С. 464. 29. Там само. – С. 465. 30. Там само. – С. 465. 31. Там само. – С. 466. 32. Там само. – С. 467–468. 33. Там само. – С. 461. 34. Там само. – С. 461–462. 35. Там само. – С. 463. 36. Там само. – С. 464.

Д.А. СОЛТАНОВ

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕКВІЗИЦІ В УКРАЇНІ

Право власності, визначає ч. 1 ст. 316 ЦК України, – це право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Водночас воля особи щодо здійснення права власності може бути обмежена, це, зокрема, стосується такого випадку припинення права власності, як ревізіція (ст. 353 ЦК України).

Д.І. Мейер писав, що примусове відібрання у власника його майна велінням державної влади є таким способом припинення права власності, за якого, з точки зору цивільного права, першочергове значення має не набуття майна державою, а втрата його приватною особою; хоча держава набуває майно, але це вже є наслідком втрати права з боку приватної особи; цивільне законодавство в цих випадках регулює не набуття права, а його втрату¹. У сучасних дослідженнях, зокрема, А.О. Рубановим, зазначається, що у процесі ревізіції між власником і державним органом складаються відносини, що виникають при здійсненні останнім своїх владних повноважень. Тим самим ЦК вийшов за межі цивільного законодавства, яке засновується на визнання рівності учасників відносин, що ним регулюються, недоторкності власності, свободи договору². При цьому А.О. Рубанов вважає існування статті про ревізіцію в ЦК пережитком радянського періоду російського цивільного права³. З цією думкою важко погодитися, оскільки такий спосіб примусового припинення права власності існував не тільки в радянському, а й у дореволюційному російському праві.

Цікавою є точка зору, висловлена свого часу Р.Ф.Ерингом, який зазначав, що не можна дивитись на експропріацію, як на захват власності і як на ненормальність, яка суперечить її ідеї. У такому світлі експропріація може представлятися тільки тому, хто дивиться на власність з точки зору індивідуалістичної теорії